

Lukasz Budzyński

ORCID: 0000-0002-3792-5651

Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim

POCZUCIE ZAGROŻENIA ZE STRONY „OBCEGO” W PERSPEKTYWIE REALIZMU KRYTYCZNEGO ORAZ SOCJOLOGII RELACYJNEJ

Streszczenie

W artykule została podjęta analiza przykładowych uwarunkowań wyłaniania się poczucia zagrożenia ze strony imigrantów w społeczeństwie przyjmującym. Teoretyczną podstawą analizy została uczyniona relacja społeczna pomiędzy „tubylcem” a „obcym” jako przestrzeń wyłaniania się postaw ksenofobicznych. Perspektywa realizmu krytycznego pozwoliła ująć tego typu poczucie zagrożenia ze strony „obcego” jako zjawisko relacyjnie uwarunkowane na wielu poziomach rzeczywistości społecznej.

Słowa kluczowe: poczucie bezpieczeństwa, obcy, ksenofobia, imigracja, realizm krytyczny, socjologia relacyjna

Wstęp

W ostatnich latach obserwować można wzrost zainteresowania problematyką bezpieczeństwa. W perspektywie socjologicznej analiza tej problematyki jest o tyle problematyczna, iż jak słusznie zauważa Janusz Sztumski, samo pojęcie bezpieczeństwa „jest tak zwanym powszechnikiem, czyli pojęciowym tworem – taką nazwą, która nie ma desygnatu istniejącego w materialnym, czyli realnym świecie. Zauważmy, że nie ma takiego przedmiotu lub zjawiska, na które można by wskazać i powiedzieć: to jest bezpieczeństwo”¹. Z tego względu podjęcie problemu bezpieczeństwa wymaga na początku pewnego doprecyzowania poprzez wskazanie jego desygnatu. Można tego dokonać wskazując obiekt analizy wyrażony rzeczownikiem (na przykład takim obiektem może być *państwo*, *człowiek* itp.) lub przymiotnikiem (na przykład poprzez wskazanie obszaru problemowego społeczne, ekologiczne itp.)². Tym samym jakakolwiek analiza bezpieczeństwa wymaga sprecyzowania swojego

¹ J. Sztumski, *Wybrane problemy metodologiczne dotyczące badań bezpieczeństwa*, „Forum Socjologiczne” 2019, nr 10, s. 20.

² Ibidem, s. 20-21.

przedmiotu zainteresowania, określenia czym jest bezpieczeństwo, jak jest ono wytwarzane, jak funkcjonuje oraz jakie są możliwości jego poznania i badania.

W niniejszym artykule została podjęta analiza w zakresie relacyjnego wyłaniania się poczucia zagrożenia ze strony obcego, szczególnie w odniesieniu do imigrantów. Teoretyczną podstawą analizy była relacja społeczna pomiędzy „tubylcem” a „obcym”. W tym kontekście zasadnicze pytanie badawcze zostało sformułowane w następujący sposób: *jakie uwarunkowania relacji społecznej sprzyjają generowaniu poczucia zagrożenia u „tubylca” ze strony „obcego”?* Próba zrozumienia i wyjaśniania tych uwarunkowań została przeprowadzona w oparciu o założenia realizmu krytycznego.

Zaproponowana perspektywa wykorzystania założeń socjologii relacyjnej oraz realizmu krytycznego będzie w specyficzny sposób ukierunkowywać badania. Wynika to z faktu, iż odpowiedzi na te pytania badawcze będą w dużym stopniu zależeć od przyjętej przez badacza perspektywy ontologicznej i epistemologicznej³. W praktyce badawczej te aspekty często pozostają niewyartykułowane, aczkolwiek z racji, iż mają one wpływ na samą praktykę badawczą, to powinny one być możliwe do rozpoznania⁴. Dodatkowo warto zaznaczyć, iż zaprezentowany w niniejszym tekście sposób analizy nie ma charakteru wyczerpującego, ale należy go traktować jako prezentację i propozycję pewnego sposobu myślenia o warunkach wyłaniania się postaw ksenofobicznych w ramach konkretnych założeń paradygmatycznych.

Realizm krytyczny – ogólne założenia

Niniejsze rozważania zostaną rozpoczęte od przedstawienia ogólnych założeń krytycznego realizmu, który będzie tworzył ramy teoretyczne dla dalszych analiz. Początki realizmu krytycznego jako pewnej filozofii nauki są łączone z brytyjskim filozofem Royem Bhaskarem⁵. Cechą charakterystyczną tej perspektywy jest przyjęcie wyraźnego stanowiska w obszarze ontologii oraz epistemologii. Sprowadza się ono do uznania istnienia obiektywnej rzeczywistości oraz subiektywnych jej interpretacji, które będą miały wpływ na to, jak ta rzeczywistość jest postrzegana

³ P. D. Williams, *Security studies. An Introduction*, [w:] *Security studies. An Introduction*, red. P. D. Williams, New York 2008, s. 5.

⁴ J. W. Creswell, *Projektowanie badań naukowych. Metody jakościowe, ilościowe i mieszane*, Kraków 2013, s. 31.

⁵ J. O'Mahoney, S. Vincent, *Critical realism as an empirical project. A beginner's guide*, [w:] *Studying organizations using critical Realism. A practical guide*, red. P. K. Edwards, J. O'Mahoney, S. Vincent, Oxford 2014, s. 2.

oraz doświadczana⁶. W krytycznym realizmie rzeczywistość będzie miała charakter trójpoziomowy. Po pierwsze, będzie to poziom empiryczny (*empirical*), który jest dostępny naszemu doświadczeniu poprzez zmysły. Po drugie, będzie to poziom faktyczności (*actual*), który będzie wyrażał się poprzez pewną regularność zdarzeń. I wreszcie poziom realny (*real*), w ramach którego możemy odkrywać mechanizmy generatywne zjawisk obserwowanych na dwóch pierwszych poziomach⁷. Wyróżnienie tych poziomów będzie przekładać się na realizowaną praktykę badawczą. Po pierwsze, na poziomie empirycznym badacz będzie dokonywał różnego rodzaju obserwacji, które będą miały na celu dostarczenie danych do dalszych pogłębionych analiz. W naukach społecznych będą wykorzystywane w tym celu metody jakościowe lub ilościowe. Następnie na poziomie faktyczności będą poszukiwane pewne prawidłowości występujące wewnątrz zgromadzonych danych (na przykład na gruncie metod ilościowych wykryte regularności będą wyrażane pojęciem bardziej technicznym, jakim jest korelacja⁸). I wreszcie na poziomie realności będzie to poszukiwanie mechanizmów przyczynowych stojących za wykrytymi regularnościami⁹, co umożliwi odpowiedź na pytanie, dlaczego coś się wydarza¹⁰. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, iż analitycznym wyzwaniem będzie charakter trzeciego poziomu rzeczywistości, który istnieje niezależnie od tego, czy zostanie odkryty czy nie, ale jednocześnie ma wpływ na obserwowane zjawiska na wyższych poziomach. Tego typu mechanizmy „są niedookreślone empirycznie, istnieją poza określonymi granicami w czasie i przestrzeni oraz nie mogą podlegać bezpośredniej obserwacji”¹¹.

⁶ Ibidem, s. 2-3.

⁷ W kontekście nauk przyrodniczych J. O'Mahoney oraz S. Vincent opisują w sposób następujący sekwencję odkrywania rzeczywistości społecznej w oparciu o jej trójwarstwowy charakter. Na przykład poziom empiryczny polegałby na obserwacji spadającego jabłka. Poziom faktyczności polegałby na badaniu innych jabłek lub przedmiotów, które podobnie „zachowują się” spadając na ziemię, ujawniając pewną tendencję. Na poziomie realnym moglibyśmy wyjaśnić przyczynę zaobserwowanej tendencji poprzez wskazanie niewidzialnego mechanizmu powodującego spadanie jabłek/przedmiotów, jaką jest grawitacja, zob. J. O'Mahoney, S. Vincent, *Critical ...*, op. cit., s. 9.

⁸ Jak wskazuje L. W. Neuman związek między dwoma zmiennymi, który wyraża pewną ideę, jest często mylony z korelacją, która jest wartością statystyczną (pojęciem bardziej technicznym); L. W. Neuman, *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*, Essex 2014, s. 75.

⁹ Warto zauważyć, że już samo ujawnienie istnienia jakiegoś wzorca między zebranymi danymi będzie zakładać istnienie jakiegoś mechanizmu za nim stojącego. J. Mingers, *A critique of statistical modelling in management science from a critical realist perspective: its role within multimethodology*, „Journal of the Operational Research Society” 2006, nr 57, s. 205.

¹⁰ L. W. Neuman, *Social...*, op. cit., s. 73.

¹¹ J. Mahoney, *Powrót do teorii ogólnej w socjologii historycznej*, [w:] *Nowe perspektywy teorii socjologicznej*, red. A. Manterys, J. Mucha, Kraków 2009, s. 71.

Jak zwracają uwagę Joseph O'Mahoney oraz Steve Vincent, sama możliwość odkrycia mechanizmów przyczynowych będzie możliwa, gdy zaczniemy postrzegać badane byty poprzez ich esencję i zawarte w nich możliwości czy siły przyczynowe. Tego typu właściwości bytów mogą być posiadane, wykonywane lub aktualizowane. W tym kontekście badacze podają przykład państwa, które może posiadać zdolność do szpiegowania obywateli w Internecie, może próbować wykorzystać swoje możliwości do szpiegowania aktywności obywateli oraz może efektywnie aktualizować swoje możliwości szpiegowania (co będzie zależec od wielu czynników, jak na przykład wykorzystywanie przez obywateli programów antyszpiegowskich czy pomyłki po stronie rządu z wykorzystaniem potencjału państwa)¹².

Powyższy przykład wskazuje na jeszcze jeden istotny element realizmu krytycznego, który jest związany z emergentnym postrzeganiem struktury i przypisywaniem mu mechanizmów przyczynowych. Tego typu „realność” struktury można wyprowadzić poprzez wykorzystanie argumentacji transcendentnej¹³, czyli takiej w której zadajemy pytanie „co musi być prawdziwe, aby x było możliwe?”¹⁴ lub „co musi być faktem, aby z było możliwe?”¹⁵. Tym samym, zadając na przykład pytanie „co musi być faktem, aby bycie studentem było możliwe?”, musimy wskazać na istnienie emergentnych względem niego bytów. Jak piszą Ted Benton oraz Ian Craib: „Aby ktokolwiek mógł być studentem, muszą istnieć nauczyciele, programy nauczania, instytucje edukacyjne, określające role nauczyciela i studenta itd.”¹⁶

Tego typu emergentna struktura sama w sobie będzie miała własne mechanizmy przyczynowe generujące jakieś zdarzenia, które są powiązane z bytami, z których się składa i ich właściwościami¹⁷. Jednak tego typu mechanizmy przyczynowe będą tylko pewną potencjalnością, która w określonym kontekście może zostać zaktualizowana. W świecie społecznym przyczynowość ta będzie miała charakter relacyjny, to znaczy ujawnienie się pewnych mechanizmów przyczynowych będzie zależec od powiązania i wzajemnego wpływania na siebie różnych bytów¹⁸. Jednak ujawnienie się tego typu mechanizmów przyczynowych nie jest koniecznością¹⁹.

¹² J. O'Mahoney, S. Vincent, *Critical...*, op. cit., s. 8.

¹³ Argumenty transcendentne znane są w nauce od czasów I. Kanta. A. Collier, *Critical realism. An introduction to Roy Bhaskar's philosophy*, Verso-London-New York 1994, s. 20.

¹⁴ Ibidem, s. 20.

¹⁵ T. Benton, I. Craib, *Filozofia nauk społecznych. Od pozytywizmu do postmodernizmu*, Wrocław 2003, s. 143.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ A. Collier, *Critical...*, op. cit., s. 43.

¹⁸ J. O'Mahoney, S. Vincent, *Critical...*, op. cit., s. 8.

¹⁹ Jak pisze Adam Mrozowicki: „Aktywacja sił przyczynowych nie ma jednak charakteru koniecznego, ponieważ różnorodne mechanizmy wchodzą ze sobą w interakcje, w wyniku których część z nich jest blokowana, inna zaś uruchamiana. Domena „empiryczności”

Wynika to z faktu, iż większość badań odnosi się do obiektów, które funkcjonują w otwartych systemach.

Analiza mechanizmów przyczynowych ma jeszcze inny wymiar związany ze stratyfikacyjnym charakterem rzeczywistości. Wiąże się to z próbą odpowiedzi na pytanie, jakie mechanizmy stoją za już odkrytymi mechanizmami²⁰. „Na przykład, mechanizmy fizjologiczne wyjaśniają wiele charakterystycznych zachowań zwierząt i roślin – metabolizm, reprodukcję, oddychanie itp. Lecz same te mechanizmy fizjologiczne można wyjaśnić w kategoriach chemii złożonych cząsteczek organicznych, z których składają się żywe organizmy”²¹. Warto zwrócić uwagę, iż przyjęcie takiej metody wyjaśniania rzeczywistości prowadzi do redukcjonizmu. Jak wskazują Benton, Craib, krytyczni realiści przeciwstawiają się tego typu redukcjonizmowi z trzech głównych powodów. Po pierwsze, mechanizmy niższego poziomu mogą jedynie wyjaśniać „konstytucję mechanizmów na wyższym poziomie”²², ale nie wyjaśniają, kiedy i z jakim skutkiem te mechanizmy zostaną uruchomione. Po drugie, emergentne mechanizmy wyższego rzędu mogą wpływać na mechanizmy niższego rzędu. Po trzecie, byty wyższego rzędu w wyniku procesów emergencji nabywają własnych właściwości i zdolności, których nie da się sprowadzić do właściwości i zdolności bytów niższego rzędu²³.

Szczególnym obszarem zainteresowania na gruncie realizmu krytycznego będzie relacyjne oddziaływanie pomiędzy świadomymi, aktywnymi jednostkami a społeczeństwem. W sposobie rozwiązania tego problemu uwidaczniać się będzie specyfika tej perspektywy, która podmioty działania społecznego oraz strukturę będzie traktować jako odmienne analitycznie i empirycznie elementy analizy, które jednocześnie będą siebie wzajemnie warunkować. Bhaskara stwierdza, iż „społeczeństwo i osoby są różnymi «poziomami» – w obu przypadkach realnymi, lecz współzależnymi i wchodzącymi ze sobą w interakcje”²⁴. W każdym z tych elementów można wskazać właściwe dla nich mechanizmy przyczynowe. W tym kontekście Bhaskar proponuje transformacyjny model aktywności społecznej (*transformational model of social activity*). W myśl tego modelu „struktury społeczne

nie może zatem dostarczyć dowodów na «realność» sił sprawczych, ponieważ część z tych sił nie podlega bezpośrednim doświadczeniom, a inne mogą być nieaktywne ze względu na działanie innych mechanizmów”. A. Mrozowicki, *Człowieczeństwo: struktura i sprawstwo w teorii socjologicznej Margaret Archer*, [w:] M. Archer, *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, Kraków 2013, s. XIII.

²⁰ T. Benton, I. Craib, *Filozofia...*, op. cit., s. 146.

²¹ Ibidem, s. 146.

²² Ibidem, s. 147.

²³ Ibidem, s. 147-148.

²⁴ Ibidem, s. 147-154.

funkcjonują (i są odtwarzane) jedynie dzięki działalności podmiotów społecznych, lecz indywidualne bądź kolektywne działanie (*agency*) może także modyfikować bądź przekształcać struktury społeczne²⁵.

Zarysowany relacyjny układ pomiędzy różnymi bytami na różnych poziomach rzeczywistości w ramach praktyk badawczych jest trudny do odtworzenia. W tym kontekście krytyczni realiści rozróżniają nieprzechodnie obiekty wiedzy, czyli przedmiot praktyk badawczych, który istnieje niezależnie od umysłu badacza oraz przechodnie obiekty wiedzy, czyli wiedzę na temat tej rzeczywistości w postaci na przykład jakiejś teorii czy opisu prawidłowości itp. Podejście to będzie wyraźnie odróżniać krytycznych realistów od realistów. Jak pisze Michał Bukowski „Jeśli pada twierdzenie, że teoria jest prawdziwa – a realiści takie twierdzenia zgłaszają – to zawsze ta prawdziwość ma charakter warunkowy i odwoływalny. Jeśli teoria zostaje potwierdzona, to dzieje się to w danym momencie historycznym, w określonym kontekście²⁶. Tym samym krytyczni realiści, nie porzucając idei obiektywizmu rzeczywistości, wskazują na ograniczenia w możliwości jej poznania. I jak pisze Mrozowicki „utożsamianie nieprzechodnich obiektów wiedzy z przechodnimi obiektami wiedzy prowadzi do «błędu epistemicznego» zakładającego, że twierdzenia o istnieniu danych procesów czy mechanizmów dadzą się zredukować do twierdzeń o metodach ich poznania naukowego²⁷”.

Poczucie bezpieczeństwa jako przedmiot badania socjologicznego

Przeglądając literaturę przedmiotu dotyczącą bezpieczeństwa, można zauważyć pewną wielość definicyjną odnoszącą się do samego pojęcia. Fakt ten może wynikać ze zbyt ogólnikowych definicji lub w innym przypadku może być wynikiem dobrania odmiennych desygnatów samego pojęcia. Różnorodność definicyjna może również wynikać z odmiennych ontologii oraz epistemologii przyjętych przez badacza, które nie zawsze muszą być wyraźnie wyartykułowane. Zrelacjonowanie całej debaty dotyczącej tego fenomenu przekracza aspiracje niniejszego artykułu. Pewnego zawężenia perspektywy analizy zjawiska bezpieczeństwa można dokonać, umieszczając je w kontekście socjologicznym. Już sam przedmiot socjologii będzie ukierunkowywać typowy dla siebie zakres badań nad bezpieczeństwem. Na przykład Piotr Sztompka definiuje socjologię

²⁵ Ibidem.

²⁶ M. Bukowski, *Unifikacja przez translacje. Realizm krytyczny jako metateoria dla medioznawstwa*, Kraków 2021, s. 64-65.

²⁷ A. Mrozowicki, *Człowieczeństwo: struktura i sprawstwo w teorii socjologicznej Margaret Archer*, [w:] M. Archer, *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, Kraków 2013, s. XIII.

jako dziedzinę „nauki, której przedmiotem są zbiorowe formy życia ludzi (grupy, wspólnoty lokalne, środowiska, kręgi społeczne, organizacje, instytucje, państwo narodowe, społeczeństwo globalne), z punktu widzenia relacji występujących między ich członkami (struktur), wewnętrznych praktyk i procesów (funkcjonowania) oraz zachodzących, całościowych zmian (stawiania się, rozwoju, postępu)”²⁸. Tego typu relacyjne ujęcie zgodne będzie z podejściem realizmu krytycznego²⁹. Według Bhaskara perspektywa socjologiczna (w wymiarze paradygmatycznym) jest zainteresowana „trwałymi relacjami między jednostkami (lub grupami) oraz relacjami między tymi relacjami (naturą tych relacji oraz produktami tych relacji)”³⁰. Tym samym socjologia jako nauka o relacjach społecznych będzie badać bezpieczeństwo jako zjawisko, które jest wytwarzane jak i podtrzymywane w ramach istniejących relacji społecznych.

Jednak tego typu perspektywa socjologiczna nie wyjaśnia jeszcze, czym jest bezpieczeństwo. Jak zauważa Paul D. Williams w myśleniu o bezpieczeństwie możemy wyróżnić dwie filozofie. Pierwsza z nich będzie miała charakter bardziej tradycyjny i będzie wiązała bezpieczeństwo z posiadaniem jakiejś siły. Wyrazem tej siły nie musi być tylko broń czy wojsko, ale również może to być kapitał czy władza. Z kolei, druga filozofia będzie miała charakter emancypacyjny (na przykład w sferze sprawiedliwości społecznej lub praw człowieka) i będzie wiązała bezpieczeństwo ze stabilnymi oraz przewidywalnymi relacjami, opartymi na dzieleniu się pewnymi zobowiązaniami, które mogą mieć charakter negatywny (wolność od) lub charakter pozytywny (wolność do)³¹. I właśnie ta druga filozofia może być szczególną inspiracją dla socjologicznego myślenia o bezpieczeństwie w socjologii, w tym również w perspektywie socjologicznego realizmu krytycznego.

Tego typu relacyjne ujęcia bezpieczeństwa wymagają doprecyzowania poprzez wskazanie obiektu referencyjnego bezpieczeństwa oraz potencjalnego katalogu zagrożeń. W kontekście pierwszego problemu Williams zwraca uwagę, iż w historii myślenia o bezpieczeństwie owym obiektem referencyjnym byli na przykład ludzie,

²⁸ P. Sztompka, *Słownik socjologiczny 1000 pojęć*, Kraków 2020, s. 279-280.

²⁹ R. Bhaskar pisze, iż w naukach społecznych mogliśmy spotkać się z czterema tendencjami myślenia społecznego. Po pierwsze, było to myślenie charakterystyczne dla utilitaryzmu, który wykorzystywał metody empiryczne, a przedmiotem badania czyniły jednostki. Po drugie, było to myślenie wywodzące się od M. Webera, które wykorzystywało metody neokantowskie i również obiektem badania czyniły jednostki. Po trzecie, było to podejście wywodzące się od E. Durkheima, które wykorzystywało metody empiryczne, ale przedmiot badania miał charakter kolektywny. Po czwarte, było to podejście wywodzące się od K. Marksa, które wykorzystywało metody realistyczne, a obiekty badania postrzegało w sposób relacyjny. R. Bhaskar, *The Possibility of naturalism. A philosophical critique of the contemporary human sciences*, London-New York, 2005, s. 34.

³⁰ Ibidem, s. 31.

³¹ P. D. Williams, *Security...*, op. cit., s. 6.

państwo, społeczeństwo lub, co ostatnio coraz bardziej popularne, nasza planeta³². Dla socjologii pierwszym i naturalnym obiektem referencyjnym będzie społeczeństwo, które składa się z relacji społecznych³³. To relacje pierwszego rzędu, drugiego rzędu czy n-tego rzędu będą przyczyną wyłaniania się różnych faktów społecznych³⁴. Jednak jak się wydaje z perspektywy socjologicznej, ostatecznie to nie relacje społeczne są same w sobie obiektem bezpieczeństwa ani wyłaniające się z nich fakty społeczne, ale to, co jest produktem tych relacji społecznych w świadomości podmiotów, czyli poczucie bezpieczeństwa³⁵. Jak zwraca uwagę Andrzej Kołodziejczyk, „współcześnie, nawet w ogólnych ujęciach słownikowych bezpieczeństwo jest już ujmowane jako zjawisko społeczne, tzn. cecha właściwa dla relacji społecznych, w której jedna ze stron «niczym nie zagraża», a inni «nie czują się zagrożeni»”³⁶.

Tego typu relacyjne ujęcie jest zbieżne z realizmem krytycznym. Jak stwierdza Bhaskar, właściwym przedmiotem socjologii będzie badanie stosunkowo trwałych relacji, jak na przykład poseł – wyborca czy mąż – żona³⁷. Wynika to z faktu, iż byty społeczne istnieją tylko w relacji (na przykład status męża może istnieć tylko w relacji do statusu żony)³⁸. Tym samym, badając uwarunkowania wyłaniania się poczucia zagrożenia ze strony imigracji w społeczeństwie przyjmującym, w centrum zainteresowania badawczego należy umieścić relację społeczną pomiędzy „tubylcem” a „obcym”³⁹. Na poziomie teoretycznym problem ten można przedstawić jako relację pomiędzy *ego* a *alter*; w ramach której wyłania się poczucie zagrożenia

³² Ididem, s. 7.

³³ P. Donati, *Relational Sociology. A new paradigm for the social sciences*, Taylor & Francis e-Library, 2010, s. 98. P. Sztompka, *Socjologia. Wykłady o społeczeństwie*, Kraków 2021, s. 41.

³⁴ P. Donati, *Relational Sociology. A new paradigm for the social sciences*, New York 2010, s. 98. P. Sztompka, *Socjologia. Wykłady o społeczeństwie*, Kraków 2021, s. 54.

³⁵ Poczucie bezpieczeństwa może wyrażać się również w kategorii ryzyka, które – jak warto zauważyć – w swej istocie ma charakter relacyjny. Można je za Sztompką zdefiniować jako „prawdopodobieństwo negatywnych konsekwencji działania podejmowanego w warunkach niepewności” (P. Sztompka, *Słownik socjologiczny 1000 pojęć*, Kraków 2020, s. 269), które jest efektem relacyjnego oddziaływania człowieka w ramach porządku neutralnego, materialnego oraz społecznego (M. Archer, *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, Kraków 2013, s. 198-199).

³⁶ A. Kołodziejczyk, *Bezpieczeństwo jako fenomen społeczny. Pojęcie bezpieczeństwa, jego interpretacje i odmiany*, „Saeculum Christianum: Pismo Historyczno-Społeczne” 2007, nr 14/1, s. 226.

³⁷ R. Bhaskar, *The Possibility...*, op. cit., s. 31.

³⁸ A. Collier, *Critical...*, op. cit., s. 140.

³⁹ Termin „obcy” będzie podobnie jak u A. Schütza oznaczać „dorosłą jednostkę (...), która próbuje być trwale akceptowana albo przynajmniej tolerowana przez grupę, do której się zbliża”. I jak zauważa austriacki socjolog w kontekście tak zdefiniowanego „obcego”: „szczególny przypadek rozważanej tutaj sytuacji społecznej to sytuacja imigrantów”. A. Schütz, *Obcy: esej z zakresu psychologii społecznej*, [w:] A. Schütz, *O wielości światów*, Kraków 2008, s. 213.

u *ego* ze strony *alter*. Tym samym poczucie zagrożenia *ego* będzie *eksplanandum*, natomiast relacje społeczne wraz z ich uwarunkowaniami będą *eksplanans*.

Użycie pojęć *eksplanandum* oraz *eksplanans* wskazuje, iż podjęty problem będzie miał charakter przyczynowo-skutkowy. Jednak w realizmie krytycznym powiązania przyczynowo-skutkowe będą inaczej postrzegane niż ma to miejsce w pozytywizmie, który bazuje na „płytkiej” ontologii. Realistyczna perspektywa będzie bazować na wielowarstwowych ujęciach różnych relacji społecznych wraz z efektami tych relacji (fakty społeczne) oraz ich wzajemnego powiązania w ramach otwartych systemów. Tego typu „głęboka ontologia” rzeczywistości i wynikające z niej wyzwania epistemologiczne nie mają zniechęcać do praktyk badawczych, ale je odpowiednio ukierunkowywać taki sposób, aby przekroczyć ograniczenia „płytkiej ontologii” ze strony pozytywizmu. Na gruncie podjętego w niniejszym tekście problemu, przykładem może być zjawisko wiązania imigrantów z przestępczością, które w konsekwencji przyczyniać się może do wyłaniania poczucia zagrożenia ze strony imigracji. „Płytką ontologia” perspektywy pozytywistycznej ograniczająca się do szukania powiązań i regularności pomiędzy zmiennymi nie jest w stanie odpowiedzieć na pytanie, *dlaczego* obserwujemy to, co obserwujemy. Wynika to z faktu, iż ujawnianie jakiejś korelacji nie jest tożsame z ujawnianiem związku przyczynowo-skutkowego. Wymaga to innej strategii badawczej, którą na przykład proponuje realizm krytyczny. Theodoros Iosifides zwraca uwagę, iż realiści krytyczni w swoich badaniach mogą również wykorzystywać korelacje, ale nie będą ich traktować „ani jako konieczne, ani jako wystarczające, aby adekwatnie wyjaśnić sytuację”⁴⁰. Realizm krytyczny będzie wymagał od nich poszukiwania głębszych mechanizmów przyczynowych na najniższym poziomie rzeczywistości (poziom realności), w ramach którego mogą zostać ujawnione na przykład kapitalistyczne relacje produkcji (*capitalist relations of production*) w różnych układach przestrzennych powodujące „nierówności społeczne i prowadzące do procesów kryminalizacji osób znajdujących się w niekorzystnej sytuacji, w tym osób migrujących”⁴¹.

Tym samym badanie uwarunkowań poczucia zagrożenia u *ego* ze strony *alter* wymaga wykorzystania szerszych układów odniesienia. Tego typu układy odniesienia będą wynikać z istnienia różnego rodzaju relacji drugiego rzędu lub n-tego, generujących elementy struktury i kultury. Emergentne rezultaty relacji społecznych będą na różne sposoby oddziaływać na podmioty uczestniczące w relacji społecznej. Na najbardziej podstawowym poziomie oddziaływanie to będzie wynikać z samego

⁴⁰ T. Iosifides, *Against 'migration': using critical realism as a framework for conducting mixed-method, migrantization research*, „Journal of Critical Realism” 2017, s. 7, wersja on-line na stronie eclass.aegean.gr (dostęp 10.07.2021).

⁴¹ Ibidem, s. 7.

faktu obecności, ale również nieobecności⁴² jakiegoś elementu strukturalnego lub kulturowego. Na przykład edukacja nie tylko może jakoś oddziaływać (pozytywnie lub negatywnie) na grupy imigranckie, ale już sam brak odpowiedniej edukacji skierowanej do grup imigranckich może wywoływać jakieś efekty⁴³.

Dodatkowo emergentne rezultaty relacji społecznych drugiego rzędu (lub n-tego) będą stabilizować relacje społeczne pierwszego rzędu. Tego typu stabilizacja będzie możliwa dzięki rozróżnieniu na poziomie analitycznym i empirycznym emergentnych mechanizmów przyczynowych struktury, kultury i sprawstwa⁴⁴. Jak zwraca uwagę Archer: „choć wszystkie właściwości strukturalne znajdujące się w każdym społeczeństwie są stale zależne od działania, analityczny dualizm umożliwia oddzielenie «struktury» od «sprawstwa» i badanie ich wzajemnych oddziaływań, ażeby wyjaśnić strukturyzowanie i restrukturyzowanie porządku społecznego”⁴⁵. Dzięki takiemu zabiegowi analitycznemu możliwe jest ujęcie problemu relacyjnego wyłaniania się poczucia zagrożenia ze strony „obcego” w ramach procesu morfogenetycznego. W aspekcie strukturalnym można go wyrazić w formule „warunkowanie strukturalne – interakcja społeczna – przepracowanie strukturalne”⁴⁶.

Zasadniczym punktem tego typu ujęcia uwarunkowań wyłaniania się poczucia zagrożenia w ramach relacji pomiędzy „tubylcem” a „obcym” będzie opisanie i zrozumienie genezy aktualnego stanu struktury. Jak pisze brytyjska socjolog „każda współczesna emergentna własność strukturalna posiada historię i istotną częścią jej całościowego ujęcia przyczynowego jest wyjaśnienie, skąd pochodzi”⁴⁷.

⁴² W perspektywie realizmu krytycznego zwraca się uwagę, że nieobecność jakiegoś bytu może wywoływać jakieś skutki naturalne lub społeczne. Oddziaływanie poprzez „nieobecność” może mieć charakter relacyjny w ramach porządku społecznego, ale również pomiędzy porządkiem naturalnym a społecznym. Jak zwracają uwagę L. Irfan, M. Wilkinson: „naturalne nieobecności mogą mieć wpływ na wyniki społeczne: na przykład brak zasobów naturalnych może wywołać wojnę, jak w przypadku wojny w Syrii w 2011 roku, gdzie susza przyczyniła się do jej wybuchu. Ale nieobecności społeczne i intelektualne mogą również wpływać na naturalne wyniki: na przykład nieodpowiednia edukacja środowiskowa może mieć wpływ na zmianę klimatu” L. Irfan, M. Wilkinson, *The ontology of the Muslim male offender: a critical realist framework*, „Journal of Critical Realism” 2020, s. 6.

⁴³ L. Irfan, M. Wilkinson w swoich badaniach wykazali, iż kryminalizacja muzułmańskich mężczyzn wynikała między innymi ze „strukturalnych nieobecności, zwłaszcza skutecznej edukacji”. Ibidem, s. 17.

⁴⁴ Będzie to zakładać odejście od koncepcji „płynnego społeczeństwa” oraz uznania, iż kultura i struktura to coś więcej niż tylko to, co jest w naszych głowach. M. Archer, J. Morgan, *Contributions to realist social theory: an interview with Margaret S. Archer*, „Journal of Critical Realism” 2020, nr 19, s. 188.

⁴⁵ M. Archer, *Morfogeneza – ramy wyjaśniające realizmu*, „Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne” 2015, nr 10 (1), s. 18.

⁴⁶ Ibidem, s. 22.

⁴⁷ Ibidem.

Przykładowo aktualny stan polityki imigracyjnej, który tworzy kontekst dla wielu relacji strukturalnych pomiędzy „tubylcem” a „obcym”, jest efektem „historii” imigracji w danym społeczeństwie. Będzie on decydował o potencjale emergentnych własności strukturalnych (na poziomie państwa, samorządu czy rynku pracy itp.), które w danych okolicznościach (politycznych, ekonomicznych itp.) mogą być wykonywane oraz aktualizowane. Relacyjne oddziaływania lub brak oddziaływań takich bytów strukturalnych będzie wywoływać efekty w postaci, używając pojęcia Maxa Webera, szans życiowych imigrantów, które mogą stać się fundamentem dla wyłaniania się poczucia zagrożenia dla „tubylców”. Egzemplifikacją tego problemu mogą być istniejące na rynku pracy różnego rodzaju mechanizmy generujące nierówności ze względu na pochodzenie czy rasę⁴⁸, przy jednoczesnym braku oddziaływania na rzecz ich korekty ze strony państwa. Istnienie takich mechanizmów na „głębszym” poziomie rzeczywistości może być przyczyną obserwowanej na poziomie empirycznym marginalizacji środowisk imigranckich, które będą stwarzać warunki dla wyborów „dewiacyjnych” trajektorii działań. Tak więc długoterminową konsekwencją oddziaływania lub braku oddziaływania bytów strukturalnych może być wzrost poczucia zagrożenia ze strony imigrantów w społeczeństwie przyjmującym.

Innym aspektem uwarunkowań strukturalnych relacji społecznych pomiędzy „tubylcem” a „obcym” jest fakt, iż dostarczają badaczowi możliwości zrozumienia motywacji działań podmiotów, które będą wynikać z zajmowanych pozycji społecznych i związanych z nimi ról społecznych⁴⁹. W tym kontekście można wskazać dwa przykładowe modele relacji społecznych pomiędzy „tubylcami” a „obcymi”. Po stronie „tubylców”, motywacyjne mechanizmy struktury mogą prowadzić do wiązania „obcych” z zagrożeniem dla interesów materialnych (zwiększanie presji na rynku pracy, wzrost obciążeń fiskalnych itp.). Po stronie „obcych”, motywacyjne mechanizmy struktury, na przykład w sytuacji statusowego zablokowania lub utrudnienia realizacji potrzeb materialnych, mogą skutkować zwiększeniem preferencji dla dewiacyjnych strategii działania, co może generować poczucie zagrożenia po stronie „tubylców”. Obie przykładowe relacje społeczne realizowane w konkretnych historycznych uwarunkowaniach strukturalnych mogą prowadzić do ustabilizowania lub zmiany w zakresie wiązania imigranta z zagrożeniem. Jednak, co wymaga ponownego podkreślenia, wszelka zmiana lub jej brak w postrzeganiu imigranta w kategoriach zagrożenia będzie do pewnego stopnia konsekwencją sekwencji relacji strukturalnych pomiędzy „tubylcem” a „obcym”, które będą powiązane z zasobami i interesami różnych grup społecznych.

⁴⁸ T. Iosifides, *Against...*, op. cit., s. 10.

⁴⁹ M. Archer, *Morfogeneza...*, op. cit., s. 22.

W ramach oddziaływań społeczeństwa na relacje społeczne pomiędzy „tubylcem” a „obcym” można, jako osobną kategorię, wskazać oddziaływania kulturowe, które również będą niezależne od podmiotów społecznych w danym czasie i miejscu. W tym kontekście Archer posługuje się pojęciem systemu kulturowego, który definiuje jako zbiór idei posiadający logiczne właściwości, takie jak „sprzeczność i komplementarność”, co w praktyce dnia codziennego będzie wyrażać się w stwierdzeniach, takich jak na przykład „idee X są zgodne z ideami Y albo teoria lub przekonania A jest sprzeczne z teorią lub przekonaniem B”⁵⁰. Z kolei Theodoros Iosifides stwierdza, iż „ideowe moce przyczynowe odnoszą się do autonomicznych skutków dyskursów, ideologii, znaczeń publicznych i reprezentacji, które wpływają na działania społeczne, promując pewne układy społeczne lub legitymizują pewne relacje społeczne”⁵¹. W kontekście imigracji tymi ideami mogą być na przykład wiązki idei związanych rozumieniem wspólnoty narodowej oraz obywatelskiej. Idee te będą przekazywane w ramach relacji przyczynowych (np. nauczycieli na uczniów, mediów na odbiorców itp.)⁵².

Warto zauważyć, iż wpływy ideowe nie będą tylko obserwowane w kierunku od systemu społecznego poprzez relacje społeczne do jednostek, ale również w kierunku odwrotnym. Wynika to z faktu, iż, jak zauważa Archer, własne mechanizmy przyczynowe będą istnieć na każdym z poziomów analizy. Tym samym zarówno system kulturowy będzie mógł oddziaływać na przebieg interakcji społeczno-kulturowych, ale i odwrotnie, poziom relacji społecznych będzie miał własne mechanizmy przyczynowe zdolne do zmodyfikowania systemu kulturowego oraz tworzenia własnych agend kulturowych (na przykład generowania *fake newsów*)⁵³. Przykładowo, jak wskazuje Iosifides obecne na poziomie systemu kulturowego takie idee, jak naród, demokracja, prawa człowieka czy włączenie społeczne w wyniku relacyjnego sprzężenia z poziomem interakcji społeczno-kulturowych mogą przynosić pozytywne efekty w postaci wprowadzenia „nowych przepisów dotyczących obywatelstwa i przyznania imigrantom nowych praw społeczno-politycznych (na przykład prawa do głosowania w wyborach lokalnych dla imigrantów przebywających legalnie przez ponad pięć lat)”⁵⁴. Tego typu relacyjne

⁵⁰ M. Archer, *The cultural wantons of the new millennium*, “Journal for the Theory of Social Behaviour” 2020, nr 50(2), s. 154-155.

⁵¹ T. Iosifides, *A generic conceptual model for conducting realist qualitative research: examples from Migration studies*, “Working Paper” 2011, nr 43, <http://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/imi-working-papers/wp-11-43-a-genericconceptual-model-for-conducting-realist-qualitative-research-examples-from-migration-studies>, s. 11, (dostęp: 10.07.2021).

⁵² M. Archer, *The cultural...*, op. cit., s. 154-155.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ T. Iosifides, *A generic...*, op. cit., s. 28.

sprężenie pomiędzy podmiotami nie zawsze będzie przynosić tylko pozytywne efekty. Obecne w systemie kulturowym idee dotyczące wspólnoty narodowej lub obywatelstwa zawierają w sobie relacyjne reguły zarówno włączające, jak i wykluczające (na przykład obywatel vs nieobywatel). Tego typu reguły na poziomie interakcji społeczno-kulturowych mogą z powodzeniem być wykorzystywane przez różne grupy interesu do społecznych definicji „obcego” i wiązania go z zagrożeniem, również takim, który jest niezgodny z prawdą.

Zakończenie

Przyglądając się różnego rodzaju „zwycięstwom” ruchów antyimigranckich w Europie, wydaje się, iż badanie uwarunkowań wyłaniania się poczucia zagrożenia ze strony imigrantów staje się coraz pilniejszym problemem społecznym. W opinii autora, tego typu zadanie wymaga, aby socjologia była nauką, która nie tylko opisuje zjawiska społeczne, ale jest w stanie je również wyjaśnić i zrozumieć, a także, gdy jest taka potrzeba, dokonać odpowiedniej korekty⁵⁵. Wymaga to odejścia od socjologii, której zadaniem jest tylko diagnoza, na rzecz socjologii zaangażowanej, mającej ambicje „uzdrowienia” przestrzeni społecznej naszej ludzkiej egzystencji. Takie ujęcie zakłada, wartościującą postawę wobec rzeczywistości społecznej, co dla wielu realistów krytycznych nie będzie oznaczać przekroczenia kompetencji badaczy społecznych⁵⁶. W tym kontekście można zaproponować analogię zadań socjologii do zadań medycyny. Istotę współczesnej praktyki medycznej wyrażają dobrze słowa amerykańskiego klasyka socjologii Talcotta Parsonsa, który stwierdza, iż „praktyka medyczna zorientowana jest na radzenie sobie z zakłóceniami «zdrowia» człowieka, z «chorobą». Tradycyjnie kładziono nacisk na «leczenie» lub «terapię» czyli na postępowanie z przypadkami, w których już rozwinął się stan patologiczny i na próby zmiany tego stanu na zdrowy lub normalny. Ostatnio kładzie się natomiast coraz większy nacisk na «medycynę profilaktyczną», czyli kontrolowanie warunków sprzyjających chorobie”⁵⁷. Trzymając się tej analogii, badacz społeczny zainteresowany zjawiskiem poczucia zagrożenia w społeczeństwie ze strony imigracji, będzie miał za zadanie nie tylko zrozumieć i wyjaśnić wyłanianie się oraz funkcjonowanie poczucia zagrożenia ze strony „obcego”, ale

⁵⁵ R. Morrow, *Sociology*, [w:] *Dictionary of Critical Realism*, red. M. Hartwig, London–New York 2007, s. 428.

⁵⁶ J. O’Mahoney, S. Vincent, *Critical...*, op. cit., s. 12.

⁵⁷ T. Parsons, *System społeczny*, Kraków 2009, s. 320.

również dostarczyć narzędzia, które w praktyce politycznej mogą być wykorzystywane w przeciwdziałaniu rozprzestrzenianiu się różnego rodzaju nastrojów ksenofobicznych. W tym kontekście, w opinii autora, zaprezentowana perspektywa relacyjnego realizmu krytycznego ze swoją ontologią i epistemologią pozwala na skonstruowanie bardziej trafnych diagnoz w porównaniu z na przykład perspektywą pozytywizmu. Proponowana perspektywa będzie wskazywać, iż sukces takich działań naprawczych w społeczeństwie nie będzie zależny tylko od intencji podmiotów politycznych czy gospodarczych. Jak zwraca uwagę Andrew Collier, uznanie niezależności struktur, które jest charakterystyczne dla realizmu krytycznego, stwarza ograniczenia dla sprawczości politycznej czy jakiegokolwiek innej. W konsekwencji nieraz możliwe będzie tylko złagodzenie negatywnych zjawisk, jak w przypadku relacji wolnorynkowych nie są możliwe: osiągnięcie pełnego zatrudnienia czy ochrona środowiska. Tym samym, jak pisze Collier, „głęboki realizm” może mieć przełożenie na praktykę polityczną ukierunkowaną na przekształcanie struktur państwa lub gospodarki. Jednak w przeciwieństwie do „płytkiego realizmu”, który zdaje się nie widzieć mechanizmów przyczynowych wewnątrz struktur, „głęboki realizm” będzie widział w nich pewne granice dla różnego rodzaju reform politycznych. Według Collier wyrazem takiego „płytkiego realizmu” jest założenie – obecne w poglądach Karla Poppera – iż: „w demokracji parlamentarnej każda zmiana jest możliwa, gdy popiera ją większość”⁵⁸. Ale jak zwraca uwagę, w każdym państwie istnieją „struktury, które określają, co można zrobić w ramach systemu, a czego nie, a wszelkie próby przekroczenia tych granic, niezależnie od tego, jak popularne i demokratyczne, muszą się nie powieść”⁵⁹.

Bibliografia

1. Archer M., *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, Kraków 2013.
2. Archer M., *Morfogeneza – ramy wyjaśniające realizmu*, „Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne” 2015, nr 10(1).
3. Archer M., Morgan J., *Contributions to realist social theory: an interview with Margaret S. Archer*, „Journal of Critical Realism” 2020, nr 19.
4. Archer M., *The cultural wantons of the new millennium*, „Journal for the Theory of Social Behaviour” 2020, nr 50(2).
5. Benton T., Craib I., *Filozofia nauk społecznych. Od pozytywizmu do postmodernizmu*, Wrocław 2003.
6. Bhaskar R., *The Possibility of naturalism. A philosophical critique of the contemporary human sciences*, London-New York 2005.
7. Bukowski M., *Unifikacja przez translacje. Realizm krytyczny jako metateoria dla medioznastwa*, Kraków 2021.

⁵⁸ A. Collier, *Critical...*, op. cit., s. 11.

⁵⁹ Ibidem.

8. Collier A., *Critical realism. An introduction to Roy Bhaskar's philosophy*, Verso–London–New York 1994.
9. Creswell J. W., *Projektowanie badań naukowych. Metody jakościowe, ilościowe i mieszane*, Kraków 2013.
10. Donati P., *Relational Sociology. A new paradigm for the social sciences*, New York 2010
11. Iosifides T., *A generic conceptual model for conducting realist qualitative research: examples from Migration studies*, „Working Paper” 2011, nr 43.
12. Iosifides T., *Against 'migration': using critical realism as a framework for conducting mixed-method, migrantization research*, „Journal of Critical Realism” 2017.
13. Irfan L., Wilkinson M., *The ontology of the Muslim male offender: a critical realist framework*, „Journal of Critical Realism” 2020.
14. Kołodziejczyk A., *Bezpieczeństwo jako fenomen społeczny. Pojęcie bezpieczeństwa, jego interpretacje i odmiany*, „Saeculum Christianum: Pismo Historyczno-Społeczne” 2007, nr 14/1.
15. Mahoney J., *Powrót do teorii ogólnej w socjologii historycznej*, [w:] *Nowe perspektywy teorii socjologicznej*, red. A. Manterys, J. Mucha, Kraków 2009.
16. Mingers J., *A critique of statistical modelling in management science from a critical realist perspective: its role within multimethodology*, „Journal of the Operational Research Society” 2006, nr 57.
17. Morrow R., *Sociology*, [w:] *Dictionary of Critical Realism*, red. M. Hartwig, London–New York 2007.
18. Mrozowicki A., *Człowieczeństwo: struktura i sprawstwo w teorii socjologicznej Margaret Archer*, [w:] M. Archer, *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, Kraków 2013.
19. Neuman L. W., *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*, Essex 2014.
20. O'Mahoney J., Vincent S., *Critical realism as an empirical project. A beginner's guide*, [w:] *Studying organizations using critical Realism. A practical guide*, red. P. K. Edwards, J. O'Mahoney, S. Vincent, Oxford 2014.
21. Parsons T., *System społeczny*, Kraków 2009.
22. Schütz A., *Obcy: esej z zakresu psychologii społecznej*, [w:] A. Schütz, *O wielości światów*, Kraków 2008.
23. Sztompka P., *Słownik socjologiczny 1000 pojęć*, Kraków 2020.
24. Sztompka P., *Socjologia. Wykłady o społeczeństwie*, Kraków 2021.
25. Sztumski J., *Wybrane problemy metodologiczne dotyczące badań bezpieczeństwa*, „Forum socjologiczne” 2019, nr 10.
26. Williams P. D., *Security studies. An Introduction*, [w:] *Security studies. An Introduction*, red. P. D. Williams, New York 2008.

The feeling of threat from the „stranger” in the perspective of critical realism and relational sociology

Abstract

The article analyses exemplary conditions of the emergence feeling of threat from immigrants in the receiving society. The theoretical basis of the analysis is the social relation between the “native” and the “stranger” as a space for the emergence of xenophobic attitudes. The perspective of critical realism made it possible to understand the feeling of threat from the "stranger" as a phenomenon which is relationally conditioned on many levels of social reality.

Keywords: feeling of security, stranger, xenophobia, immigration, critical realism, relational sociology